

Л. П. КИСЛЮК
(Київ, Україна)

ПАРАЛЕЛІЗМ ЛЕКСИЧНОЇ ТА СИНТАКСИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ В ТЕРМІНОЛОГІЇ

Розглянуто проблему співіснування, конкурування та розмежування суфіксальних і композитних відіменникових прикметників-термінів. Виявлено вплив англійської й німецької мов на творення термінів-композитів. З'ясовано доцільність їх використання як прозорих за формою спеціалізованих номінацій.

Ключові слова: номінація, словотворення, конкурування, термін, словотвірний варіант, словотвірний синонім, композит.

Паралелізм лексичної та синтаксичної деривації в літературній мові дослідники виявляють при зіставленні словосполучень, складних і простих слів. Н. Ф. Клименко довела паралельність форм українських афіксальних і композитних утворень у різних частинах мови [3, с. 60–69], зауважуючи, що найпоширеніша вона в іменників, проте це явище можна спостерігати й у дієслів, і в прикметників. Авторка наголошує, що “обидва різновиди словотвору є наслідком різних процесів у мові” і погоджується з думкою Е. Бенвеніста, що складні слова треба аналізувати “як синтаксичні структури” [3, с. 69]. Для з'ясування значень складних слів у монографії Н. Ф. Клименко запропоновано, услід за В. Дорошевським, З. М. Волоцькою, М. Гонюською, метод перифраз [3, с. 50–60], який є засобом тлумачення дериватів і допомагає правильно вибрати їхню твірну основу.

Найчастіше паралельні словотвірні варіанти (похідні слова, тотожні за значенням, але з різною словотворчою структурою) вступають у відношення конкурування, що призводить до 1) паралельного їх співіснування (явище надлишковості з погляду норми), 2) “боротьби” й витіснення одного чи кількох конкурентів, 3) розходження їхньої семантики й розмежування їх як словотвірних синонімів (похідних з однаковим або близьким, за наявності додаткових семантичних компонентів, словотвірним значенням, вираженим за допомогою різної словотворчої структури).

Предметом аналізу в запропонованому дослідженні є співіснування, конкурування та розмежування в термінологічних словниках відіменникових прикметників: простих із суфіксами *-уват-*, *-ат-*/*-ят*, *-аст-*/*-яст-*/*-ист-*/*-част-* і композитів із компонентами *-видний*, *-подібний*, описуваних перифразою “подібний до чогось / когось, названого твірним іменником, за зовнішньою ознакою чи формою”. Таке завдання зумовлене необхідністю унормування й кодифікації терміносистем у сучасних умовах функціонування української мови, зокрема усунення надлишкової варіантності термінів.

У відприкметникових прикметників виділяють категорію недостатнього ступеня вияву ознаки, яку реалізують суфікси *-уват-* / *-юват-*, *-ав-* / *-яв-*, *-аст-* / *-яст-*: *білий* – *білуватий*, *білявий*, *білястий* [1, с. 134]. Натомість у відіменнико-

вих прикметниках названі суфікси надають похідним протилежного значення, вказуючи на інтенсивність, високий ступінь вияву ознаки. Скажімо, суфікс **-ат-** надає прикметникам значення “такий, що характеризується інтенсивним виявом ознаки відповідно до семантики твірної іменникової основи, має велику кількість того, що називає твірний іменник, або містить названий таким іменником об’єкт більший за норму”: *зубатий, носатий* [5, с. 130]. Наприклад: *зубатий* – з великими, гострими, міцними зубами; з великою кількістю зубів (СУМ, III, с. 726). Окрім вказівки на інтенсивність вияву ознаки, відіменні прикметники можуть виражати специфічні семантичні відтінки. Наприклад, варіантний суфікс **-чат-** може виражати подібність за формою: *дірчатий, зубчатий, ступінчатий* [5, с. 131]; варіантний суфікс **-част-** може вказувати “на подібність за формою до названого іменником-мотиватором”: *кільчастий, стрілочастий, хвильчастий* [5, с. 132]. Суфікс **-уват-** у сфері відіменникового словотворення виконує “кілька нетотожних словотворчих функцій”, серед яких також є надання похідним значення “подібний за формою до названого іменником-мотиватором”: *дзвоникуватий, жолобуватий, клинуватий* [5, с. 132].

Такі похідні прикметники характерні для термінологічного словотворення, де цю функцію виконують складні прикметники, які утворилися, підпорядкувавши собі іменники з прийменниками, і мають значення “подібний до чогось, названого твірним іменником”. Н. Ф. Клименко нараховує 195 композитів, де “прикметники визначають ознаки предметів асоціативно, за зовнішньою подібністю до інших предметів, яка наголошена в структурі слова елементами **-видний** (*грибовидний, зубовидний, корковидний, листовидний, раковидний, стріловидний, чашовидний*) і **-подібний** (*дугоподібний, зерноподібний, ниркоподібний, променеподібний, хвилеподібний, човноподібний*)” [5, с. 375]. Є. А. Карпіловська, за даними комп’ютерного морфемно-словотвірного фонду української мови відділу структурно-математичної лінгвістики Інституту української мови НАН України, нараховує 267 прикметників з кінцевою основою **-подібний** і 31 прикметник з кінцевою основою **-видний** [2, с. 65].

З погляду конкурування варіантних номінацій у сучасному українському лексиконі прикметники зі спільним значенням “ознака одного об’єкта за подібністю до іншого”, на зразок: *хвилевий, хвильовий, хвильний, хвилястий, хвилеподібний, хвилевидний*, детально і глибоко проаналізувала Є. А. Карпіловська, влучно окресливши проблему як співіснування й конкурування питомих і запозичених, калькованих словотворчих ресурсів у сучасній українській мові [2, с. 60–71]. Розглянемо особливості й доцільність функціонування названих словотвірних варіантів у лексикографічних термінологічних виданнях кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Аналізовані паралельні словотвірні моделі властиві термінології в галузі математики, фізики, техніки; рідше трапляються вони у словниках природничих і суспільних наук. Причиною їх поширення стало директивне впровадження у 30-х рр. ХХ ст. до новостворюваних терміносистем української мови словотворчих кальок на **-видний**. Наслідками цього стало не вдумливе її збагачення запозиченими номінативними моделями, а непослідовність у вживанні словотворчих варіантів, аж до крайніх, взаємозаперечних виявів: культивування кальок і витіснення питомих суфіксальних моделей або пуристичних заперечень

доцільності запозичення й калькування у термінології. Спостереження показують, що у лексикографічних термінологічних виданнях періоду незалежності яскраво виявляється особистісний фактор: автори словників формують шкалу переваг серед паралельних форм, іноді намагаючись диференціювати їх за значенням. Порівняймо варіанти відповідників у перекладних російсько-українських словниках: *кольцеобразный* – *кільцюватий, кільчастий, кільцевидний, кільцеподібний, каблучкуватий* (РУСНТМ, с. 71); *кольцевидный* – мат. *кільчастий, кільцюватий*; тех. *кільцеподібний*; *кольцеобразный* – астр., тех. *кільцеподібний, кільцюватий* (РУСНТ, III, с. 260). До російських варіантів на **-образный, -видный** словники подають або два відповідники: суфіксальний прикметник і композит, без диференціації за значенням, але з нормативними перевагами, передаваними через послідовність варіантів: *вихреобразный* – *вихороподібний, вихруватий*; *скачкообразный* – *стрибокподібний, стрибкуватий* (РУСНТ, III, с. 82, 679); *вихреобразный* – *вихруватий, вихороподібний*; *скачкообразный* – *стрибкуватий, стрибкоподібний* (РУСНТМ, с. 27, 202); або, залежно від уявлення про відповідність нормі, один із варіантів: *газообразный* – *газоподібний, дискообразный* – *дископодібний* (РУСНТ, III, с. 117, 164); *газообразный* – *газовий, газуватий*; *дискообразный* – *кружалуватий* (РУСНТМ, с. 40, 48). Можна погодитися з Є. А. Карпіловською, що “аналітична, композитна структура” складних прикметників “свідчить про тяжіння спеціалізованих номінацій до прозорості їхньої внутрішньої форми” [2, с. 66], що є важливою ознакою терміна.

Словотворчі кальки прийшли в українську термінологію з російської, але вони підтримувані престижними в науці мовами: аналітичними як англійська або з розвиненою системою творення складних слів як німецька. Це підтверджують багатомовні перекладні галузеві словники. Навіть там, де автори використовують можливості розвиненої системи словотворення слов'янських мов, англійські й німецькі відповідники можливі лише як складні слова. Наприклад, порівняння відповідних фізичних термінів в англійській, німецькій, українській та російській мовах виявляє, що під час перекладу на термінотворення слов'янських мов впливають стійкі моделі англійської: **-shaped, -like**: *needle-shaped, ring-shaped, wedge-shaped*; *wedge-like, tape-like* та німецької мов: **-förmig, -ähnlich**: *nadelförmig, gasförmig, ringförmig, keilförmig, bandförmig, kugelförmig, glasförmig; keilähnlich, bandähnlich* (СФЛ, с. 59, 65, 164, 186, 381, 404, 410). У російській мові їм відповідають моделі з **-образный, -видный**, а в українській – **-подібний, -видний**, хоча зберігають активність і суфіксальні варіанти на **-атий, -очний**; відповідно на **-у(ю)ватий, -овий, -а(я/и)стий** тощо: *игольчатый, игловидный, иглообразный*; *газообразный*; *кольцевидный, кольцеобразный*; *клиновидный, клинообразный*; *ленточный, лентовидный, лентообразный*; *стекловатый, стекловидный, стеклообразный*; *шаровой, шаровидный, шарообразный*; відповідно *голкуватий, голкоподібний; газуватий, газоподібний; кільчастий, кільцюватий, кільцеподібний; клинуватий, клиноподібний; стрічковий, стрічкуватий, стьожкуватий, стрічкоподібний; склуватий, склистий, склоподібний; кулястий, кулеподібний* (РУСНТ, III; РУСНТМ; СФЛ). Автори “Словника фізичної лексики” В. В. Козирський і В. А. Шендеровський намагаються диференціювати варіанти, пор.: *клиноподібний* – *wedge-like, keilähnlich, клинообразный* і *клинуватий* – *wedge-shaped, keilförmig,*

клиновидный (СФЛ, с. 164), хоча послідовне їх розмежування відсутнє: *голкуватий* – *needle-shaped, nadelförmig, игольчатый* (СФЛ, с. 65); *кільцюватий* – *ring-shaped, ringförmig, кольцеобразный* (СФЛ, с. 164); *стьожкуватий* – *tape-like, bandähnlich, лентовидный* (СФЛ, с. 410).

Терміносфера, з огляду на свою функцію, мусить мати розгалужену й односторонню систему найменувань понять, ознак, процесів тощо, придатну для адекватного перекладу з інших та на інші мови. Тому диференціювання словотворчих варіантів за значенням було би одним зі способів уникнення надлишковості в номінуванні та здобуття додаткових засобів позначення семантичних нюансів. Скажімо, автори “Біологічного словника” у класифікації для позначення родин послідовно використовують модель “іменник+*-ові/-еві*” (*голубові, ткачикові, квакшеві*), а для позначення рядів – модель “іменник+*-подібні*” (*голубоподібні, горобцеподібні*), як-от: *голубові* – родина птахів ряду *голубоподібних*. Близько 3000 видів... (БС, с. 132); *ткачикові* – родина птахів ряду *горобцеподібних*. Об’єднує 263 види...” (БС, с. 479).

Від багатьох іменників суфіксальні прості прикметникові форми неможливо утворити, тоді для термінології єдиним прийнятним варіантом однослівного терміна залишається прикметниковий композит, наприклад: *людиноподібні мавпи* – калька з грецької мови *Antropomorphidae* (БС, с. 180) – “подібний до людини, схожий на людину”. Описові конструкції, пропонувані свого часу О. Б. Курило, зокрема у словнику ботанічної номенклатури 1928 р., а пізніше С. Й. Караванським у його “Російсько-українському словнику складної лексики” (2006), у складних синтаксичних конструкціях наукового тексту часто виявляються неприйнятними. Така ситуація призводить до непослідовності у використанні словотворчих ресурсів для позначення певних категорій понять: які з них позначати суфіксальними похідними, а які композитами?

І. Онхайзер зазначає, що “надання переваги реалізації окремих словотвірних категорій загалом, а також різний ступінь частотності реалізації моделей та різне їх наповнення свідчить почасти про зовсім різні номінативні потреби в окремих функціональних сферах” [4, с. 7–8]. Словотворча модель “іменник+*-подібний*” функціонує майже винятково в терміносистемах, окрім поодиноких прикладів, на зразок: *правдоподібний, неправдоподібний, богоподібний* тощо. Російські термінологи вводять поняття професійного варіанта норми для унормування тих тенденцій термінотворення й терміновживання, які відрізняються від тенденцій загальнолітературної мови [6, с. 13]. Справді, у загальнономовних словниках моделі на *-видий* стосуються ознак зовнішності людини: *довговидий, кругловидий, повновидий* тощо, утворених за моделлю “прикметник+*-вид(ий)*” і корелюють з перифразою “який має обличчя (вид) за ознакою, названою в першій основі”, тоді як термінологічні словники подають: *скловидий, трубоквидий, цівковидий* (РУСНТМ, с. 218, 228), утворені за моделлю “іменник+*-вид(ий)*” і корелюють із перифразою “який схожий, має форму предмета (істоти), названого в першій основі”.

На прикладі аналізованих паралельних конкурентних моделей у термінотворенні можна спостерігати тенденцію до збереження й застосування питомих словотвірних моделей, і лише у випадках, де неможливо використати питоми словотворчі ресурси, автори й укладачі словників удаються до

словотворчих кальок і прямих запозичень. Такі намагання спрямовані на розвиток і усталення національної терміносистеми. Проте благородна мета збереження традицій часто шкодить уніфікуванню термінотворення, забезпеченню прозорої внутрішньої форми спеціалізованих номінацій, оскільки залишається паралельність і багатоваріантність словотвірних моделей на позначення того самого поняття, не підпорядкована логіці деталізації семантики спеціальної назви. Аналіз словникового матеріалу дає змогу зробити висновок, що запозичена модель “іменник+*-подібний*” зі значенням “подібний до чогось, названого твірним іменником” виявляє активність, є однозначним, однослівним позначенням поняття і не має жодних системних обмежень при творенні чи перекладі термінів, а тому має право на застосування в терміносфері з прагненням послідовного розмежування за семантикою з простими суфіксальними прикметниками.

1. *Вихованець І., Городенська К.* Теоретична морфологія української мови. – К.: Пульсари, 2004. – 400 с.
2. *Клименко Н. Ф., Карпіловська Є. А., Кислюк Л. П.* Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К.: Видав. Дім Дмитра Бурого, 2008. – 336 с.
3. *Клименко Н. Ф.* Словотворча структура і семантика складних слів у сучасній українській мові. – К.: Наук. думка, 1984. – 251 с.
4. *Онхайзер И.* Номинация в текстах разных функциональных стилей // Словообразование. Стилистика. Текст. Номинативные средства в текстах разных функциональных стилей. – Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 1990. – С. 5–13.
5. Словотвір сучасної української літературної мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 406 с.
6. *Шелов С. Д., Лейчик В. М.* Терминологическая норма в освещении российских лингвистов в период 70-80-х годов XX века // Термінологічний вісник: 36. наук. праць / Відп. ред. В. Л. Івашенко. – К.: ІУМ НАНУ, 2011. – Вип. 1. – С. 7–18.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

- БС – Біологічний словник / За ред. акад. АН УРСР І. Г. Підоплічка, К. М. Ситника, Р. В. Чаговця. – К.: УРЕ, 1974. – 551 с.
- РУСНТ – Російсько-український словник наукової термінології: У 3 кн. – Кн.1. – Суспільні науки. – К.: Наук. думка, 1994. – 594 с.; Кн.2. – Біологія. Хімія. Медицина. – К.: Наук. думка, 1996. – 660 с.; Кн.3. – Математика. Фізика. Техніка. Науки про Землю та Космос. – К.: Наук. думка, 1998. – 888 с.
- РУСНТМ – *Войналович О., Моргунок В.* Російсько-український словник наукової і технічної мови: Термінологія процесових понять. – К.: Вирій, 1997. – 256 с.
- СФЛ – *Козирський В., Шендеровський В.* Українсько-англійсько-німецько-російський словник фізичної лексики. – К.: Вид-во “Рада”, 1996. – 933 с.
- СУМ – Словник української мови: В 11 т. – К.: Наук. думка, 1973. –Т. 3. – 744 с.

L. P. Kyshuk

PARALLELISM OF LEXICAL AND SYNTACTIC DERIVATION IN TERMINOLOGY

The paper presents the problem of the coexistence, competition and differentiation of suffixal and compositional adjectives-terms. The influence of English and German on the terms-composites formation is determined. The appropriateness of their usage as specialized nominations of a transparent form is argued.

Key words: nomination, word formation, competition, term, word formative variant, word formative synonym, composite.